

Weber, Schutz en Zijderveld.

Harry Kunneman

Inleiding

- I. Hoofddlijnen van Zijdervelds betoog
- II. Kritiek
 - II.1 inductie-deductie
 - II.2 waardevrijheid
 - II.3 Weber en Schutz
- III. De wetenschappelijke gemeenschap als vertegenwoordigend lichaam

In 1973 verscheen van de produktieve Tilburgse socioloog Anton C. Zijderveld een boek onder de titel De theorie van het symbolisch interaktionisme. Het biedt "een Nederlandse inleiding tot het symbolisch interaktionisme en een discussie van voor- en nadelen van deze stroming binnen de moderne sociologie". In het omvangrijke slothoofdstuk van het boek bespreekt de auteur een aantal wetenschapstheoretische en methodologische problemen en breekt een lans voor de wetenschapsleer van Max Weber en de fenomenologische methodologie van Alfred Schutz. Dit slothoofdstuk, dat volgens de auteur afzonderlijk gelezen kan worden, zal in het onderstaande kritisch besproken worden. Tot mijn spijt ben ik niet voldoende in de desbetreffende literatuur ingevoerd om een oordeel te kunnen vellen over de kwaliteiten van Zijdervelds inleiding tot het symbolisch interaktionisme. Deze laat zich in ieder geval prettig lezen en is voorzien van een uitgebreide bibliografie, die mij bijzonder nuttig lijkt voor degenen die zich nader in het S.I. willen verdiepen. De opmerkingen die hierna zullen volgen hebben dus uitsluitend betrekking op het laatste hoofdstuk van het boek.

Zijdervelds methodologische bespiegelingen zijn in meerdere opzichten interessant. In de eerste plaats stelt hij zich kritisch op tegen de "eenzijdig functionalistisch en operationalistisch georiënteerde sociologie", die zich hier te

lande tot voor kort in een grote populariteit mocht verheugen. In de tweede plaats komt hij op voor methodologische opvattingen die in Nederland vooralsnog relatief onbekend en onbemand zijn. En in de derde plaats zijn zijn bespiegelingen interessant omdat ze betrekking hebben op de sociologische methodologie, een onderwerp dat in een land, waar de Grootse Methodologie nog voor velen als een bijbel geldt, niet genoeg besproken kan worden.

Het is dan ook des te teleurstellender dat Zijdervelds betoog niet het peil heeft dat men van hem mag verwachten. Hij spreekt zichzelf op meerdere plaatsen tegen, behandelt verscheidene auteurs (met name Popper en Kuhn) uiterst oppervlakkig en verdedigt tenslotte een positie die gebaseerd is op de onkritische akseptatie van bepaalde opvattingen van Weber en Schutz, waar hij weinig of niets aan toe te voegen blijkt te hebben.

In het onderstaande zal ik de hoofdlijnen van Zijdervelds betoog weergeven om vervolgens een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. Tot slot zal ik een poging doen mijn kritiek op Zijderveld met een aantal positieve beweringen te onderbouwen.

I. Hoofdlijnen van Zijdervelds betoog

In de inleiding van het slothoofdstuk stelt Zijderveld dat zijn behandeling van het symbolisch interaktionisme een aantal problemen van methodologische aard oproept. Het belangrijkste probleem is het vinden van een methode "die intenties van het symbolisch interaktionisme om interacties te analyseren zonder deze methodisch tot zinledigheid te reduceren ten volle bewaart, doch die de eenzijdig inductieve en naturalistische benaderingswijze van deze stroming vermijdt". (174) Het probleem van de verhouding tussen theorie en empirie wordt door symbolisch interaktionisten als Glaser en Strauss op onbevredigende wijze opgelost. Zijderveld wil zowel hun eenzijdige naturalistische en empiristische benaderingswijze vermijden, als het wijd verspreide 'methodisme', waarin debatten rond onderzoeks- en verifikatietechnieken centraal staan, door zich te baseren op de wetenschapsleer van Max Weber en de fenomenologische methodologie van Alfred Schutz.

De wetenschap zoekt volgens Zijderveld naar adequate theorieën. De vraag is dan wat onder adequaat verstaan moet worden. Gaat het daarbij om waarheid, om nut, of om heuristisch gehalte? De wetenschapsleer van Karl Popper, waarin waarheid in de zin van korrespondentie tussen theorie en feiten centraal staat, helpt ons volgens Zijderveld niet verder, omdat de falsifikatie van theorieën en hypothesen de 'objektiviteit' van empirisch onderzoek veronderstelt. Achter deze objektiviteit kunnen een groot aantal vraagtekens geplaatst worden, omdat "ook het meest geoperationaliseerde kwantitatieve onderzoek

alleen al door de taal gebonden is aan de zinstructuren van onze Westerse cultuur". (183) Het adekwaatheidsgehalte van sociologische theorieën wordt volgens Zijderveld vooral gegarandeerd door "(a) de intentie van de socioloog om zijn begrippen en theorieën voortdurend op de sociale leefwereld betrokken te houden en (b) door ... het feit dat sociologische begrippen (typen) gefundeerd zijn in en gekonstrueerd zijn op de alledaagse begrippen (typifikaties) in de leefwereld". (184) Het dilemma rond de kwantitatieve en kwalitatieve methoden van onderzoek is hiermee verdwenen: "het zal van het te bestuderen en analyseren objekt in de sociale werkelijkheid .. afhangen welke onderzoekstechniek wordt toegepast". (185) Door zich niet dogmatisch vast te leggen op bepaalde onderzoekstechnieken, zoals in het verleden al te veel gebeurd is, kan de nieuwsgierigheid, "van oudsher een van de belangrijkste bronnen voor wetenschappelijk vorsch" vrij baan krijgen. De 'wederzijdse-aanvullings-these' die Zijderveld verdedigt met betrekking tot kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekstechnieken is echter niet van kracht met betrekking tot de verhouding tussen inductie en deductie. Zijderveld kritiseert de inductivistische benaderingswijze van het S.I., "niet vanuit funktionalistische premissen, doch vanuit een op Webers wetenschapsleer gebaseerde analytisch-deductieve methode". (190) Zijn behandeling van Weber's wetenschapsleer knoopt aan bij het onderscheid tussen 'Wertfreiheit' en 'Wertbezogenheit'. Het waardevrijheidspostulaat van Max Weber behelst de eis dat sociologen zich onthouden van waarde-oordelen in de zin van het beoordeelen van waarden, op grond van de stelling dat wetenschappelijk gefundeerde uitspraken over de geldigheid van waarden onmogelijk zijn. "Het gaat hier dus om de grenzen van de wetenschap. Meent de socioloog t.a.v. de geldigheid van bepaalde waarden toch antwoorden te kunnen geven en beweert hij dat hij deze antwoorden wetenschappelijk kan verantwoorden, dan doet hij aan volksverlakkerij". (193) Het begrip 'Wertbeziehung' daarentegen brengt tot uitdrukking dat de cultuurwetenschappen zich richten op "kultuurobjekten als 'wertvolle Wirklichkeiten' ... zij analyseren de werkelijkheid voorzover deze voor mensen waardevol is". (194) Door deze betrokkenheid op waarden is de sociologie niet alleen historisch, maar ook sociologisch relatief: de sociologie is gevangen in een hermeneutische cirkel. Zijderveld citeert hier met instemming Aaron Cicourel, die deze cirkel met betrekking tot het empirisch onderzoek geanalyseerd heeft: "(The sociologist) is in the peculiar position of studying the conditions of everyday life, but his data are the product of these conditions". (197) Deze cirkel wordt ook zichtbaar bij de bestudering van de geschiedenis van de sociologie. Daarbij wordt duidelijk dat de opvattingen van klassieke theoretici "de konstitutie van de cultuur waarin zij leefden en werkten reflekteren". Deze so-

ciaal-kulturele en historische relativering van de sociologische kennis moet ook doorgevoerd worden ten aanzien van de hedendaagse sociologie. "Hoezeer de sociologie ook zoekt naar theorieën die met behulp van 'betrouwbare', 'objectieve' methoden te toetsen zijn, zij blijft behoren tot een 'finite province of meaning' (namelijk wetenschap) binnen algemene menselijke kennis die historisch en sociaal-kultureel bepaald en daarom relatief is". (199)

Na deze inleidende opmerkingen dient Zijderveld tenslotte de hoofdschotel op, onder de titel "het probleem van de conceptualisatie". Met name in het probleem van de wetenschappelijke begripsvorming treden volgens Zijderveld de verschillende posities ten aanzien van de relatie theorie-werkelijkheid scherp naar voren. Hij schetst dan achtereenvolgens de opvattingen t.a.v. conceptualisatie bij Blumer, Weber en Schutz, om zodoende "de verhouding tussen de symbolisch-interaktionistische inductie, de neo-Kantiaanse analytische deductie en de fenomenologische deductie-inductie" duidelijk te maken. (202) Bij Blumer staan de begrippen 'sensitizing' en 'definitive concepts' centraal. Volgens Blumer verschaffen 'sensitizing concepts' aan degene die ze hanteert "a general sense of reference and guidance in approaching empirical instances. Whereas definitive concepts provide prescriptions of what to see, sensitizing concepts merely suggest directions along which to look" (geciteerd door Zijderveld, p. 204). 'Definitive concepts' zijn het resultaat van gedetailleerd empirisch onderzoek, op basis van het algemene beeld dat door de 'sensitizing concepts' verschaft wordt. De definitieve begrippen geven een precies beeld van de werkelijkheid en vormen daarmee het eindpunt van sociologisch onderzoek.

Zijderveld heeft tegen Blumers positie precies dezelfde bezwaren als tegen die van Glaser en Strauss. Ook bij Blumer krijgt men de indruk dat sociologische begrippen inductief uit de werkelijkheid oprijzen, terwijl hij bovendien in een voor Zijderveld onaanvaardbaar naturalisme blijft steken. Het "in brede zin neo-Kantiaanse perspectief" van Max Weber daarentegen heeft voor Zijderveld veel aantrekkelijks. Weber vermijdt elke schijn van 'naïef-positivisme' door te benadrukken dat de sociologische kennis geen afbeelding van de sociale werkelijkheid verschaft, maar integendeel een denkende ordening vindt primair plaats met behulp van "heuristische ideaaltypen", die het rationele Verstaan dienen. "Deze ideale typen zijn niet het doel van het wetenschappelijk werk. Integendeel zij zijn slechts heuristische middelen ... Als in een opzettelijke vertekening geven (zij) .. alleen de rationele elementen in de ervaringswerkelijkheid weer, waardoor juist de irrationele en niet-rationele elementen naar voren zullen springen..." (208, 209) Het gaat

in Webers wetenschapsleer niet om waarheid in de zin van korrespondentie tussen theorie en werkelijkheid; "veeleer gaat het om evidentie, d.w.z. om heuristisch adekwate typen en modellen die het rationele begrijpen .. van de historische sociale werkelijkheid mogelijk maken". (210, 211) Aan webers positie kleeft echter volgens Zijderveld één bezwaar. Het blijft namelijk onduidelijk hoe we kunnen bepalen of ideaaltypen al dan niet adequaat zijn. Het vaststellen daarvan kunnen we niet zomaar aan het forum der wetenschappers overlaten omdat ook zij een criterium zullen moeten hanteren, waarmee vastgesteld kan worden of "de evidentie die door ideale typen bemiddeld wordt geen vrijblijvende evidentie is, afhankelijk van de fantasie en de belangstelling van de typen konstruerende socioloog?" (212) Op dit punt gaat Zijderveld dan te rade bij Alfred Schutz, die benadrukt heeft dat het konstrueren van typen geen prerogatief van sociologen is, maar veeleer een aktiviteit die maatschappelijke subjekten in het dagelijkse leven bij voortduring ontplooiën. "M.a.w. de rationele wetenschappelijke typen van de socioloog zijn verbijzonderingen, tweedegraads abstrakties van de alledaagse typifikaties in de leefwereld". (214) De common-sense typifikaties vormen niet alleen "bron en oorsprong" van sociologische ideaaltypen, "doch (dienen) tevens als graadmeter, als criterium voor het adequaatheidsgehalte van deze typen en de daaruit samengestelde theorieën". (216) Volgens het 'postulate of adequacy' van Alfred Schutz moeten de modellen die sociologen konstrueren van menselijk handelen een dusdanige typifikatie van het handelen van aktoren verschaffen dat dit handelen begrijpelijk is in termen van common-sense interpretaties. Maatschappelijke subjekten moeten zich zelf dus kunnen herkennen in de typifikaties die sociologen van hun handelen verschaffen. Het enige echte verschil tussen sociologische typen en common-sense typen bestaat volgens Zijderveld daarin "dat de eerste strikt rationeel zijn en gedreven worden door theoretische belangen, terwijl de tweede veeleer existentieel zijn en gedreven worden door praktische belangen". (214)

Na dit alles is volgens Zijderveld nog een laatste vraag blijven liggen! "Wanneer wij ons in navolging van Weber en Schutz uitspreken voor een deduktieve benadering in de sociologie, wat kunnen wij dan doen met het inductief georiënteerd symbolisch interaktionisme?" (217) Welnu, dit symbolisch interaktionisme kan nuttige 'Vorarbeit' leveren, doordat het "vaak in staat (is) de sociale werkelijkheid en haar zinstrukturen te beschrijven". Niet meer dan 'Vorarbeit' echter, want het doel van de sociologie is volgens Zijderveld het begrijpen en begrijpelijk maken van de sociale werkelijkheid en dat dient te geschieden met behulp van analytisch-deduktieve typen en modellen in de traditie van

Weber en Schutz.

II. Kritiek

Mijn bezwaren tegen Zijdervelds methodologische bespiegelingen hebben betrekking op de volgende punten:

- 1) Hij wekt de indruk dat methodologie hetzelfde is als methodologie van de sociale wetenschappen, een gelijkschakeling die zich vooral wreekt bij zijn behandeling van de inductie-deductie problematiek en zijn weergave van de positie van Karl Popper.
- 2) Zijderveld refereert nergens aan de 'derde methodenstrijd in de sociologie', wat in een beschouwing over methodologische problemen in de moderne sociologie toch geen luxe zou zijn, en verdedigt zonder blikken of blozen het waardevrijheidspostulaat van Max Weber, waarbij hij de kritiek die daarop geformuleerd is op volstrekt ontoereikende wijze afdoet.
- 3) Bepaalde opvattingen van Weber en Schutz worden door Zijderveld kritiekloos overgenomen als uitgangspunt voor een meer geëigende sociologische methodologie, zonder dat hij ook maar enigszins ingaat op de problemen die aan deze opvattingen kleven.
- 4) Tenslotte permiteert Zijderveld zich een aantal onnauwkeurigheden en tegenstrijdigheden die m.i. volstrekt onnodig zijn.

II.1 Inductie-deductie

Bij het lezen van Zijdervelds methodologische bespiegelingen krijgt men sterk de indruk dat de methodologie van de natuurwetenschappen 'terra incognita' voor hem vormt, wat toch op zijn minst merkwaardig mag heten, gezien de enorme invloed die deze uitgeoefend heeft op de sociologische methodologie. Deze onbekendheid wreekt zich vooral bij Zijdervelds behandeling van de inductie-deductie problematiek.

Een van de belangrijkste lijnen die door het betoog van Zijderveld loopt is deze, dat de methodologische opvattingen van symbolisch-interaktionisten als Glaser, Strauss en Blumer in een inductivistische en naturalistische benadering blijven steken, waardoor de waarde en het belang van het spekulatieve denken niet voldoende tot zijn recht komt. Dit spekulatieve denken stelt Zijderveld dan min of meer gelijk aan deductie, wanneer hij Weber en Schutz opvoert als verdedigers van een deductieve benadering, waarin het spekulatieve denken de plaats krijgt die het toekomt. Een inductieve benaderingswijze wordt dus door Zijderveld geïnterpreteerd als een vorm van theorie-*vijsheid*: theorieën moeten niet bedacht worden achter het bureau, maar moeten tijdens het onderzoek a.h.w. uit de feiten zelf 'oprijzen', terwijl deductie gelijkgesteld wordt aan spekulatief denken: het konstrueren van ideaaltypen die de werkelijkheid

niet afbeelden, maar deze denkend willen ordenen.

Een dergelijke typering van de inductieve en deductieve benaderingswijze, waar Zijderveld overigens niet alleen in staat, is m.i. onnauwkeurig en oppervlakkig en draagt voornamelijk bij tot het ontstaan van spraakverwarring. De klassieke formulering van het inductieprobleem is afkomstig van David Hume, die stelde dat de regelmaat van het optreden van een bepaald verschijnsel in het verleden geen enkele garantie verschaft voor de continuering van die regelmaat in de toekomst. Aangezien het precies deze continuïteit is die in algemene wetten tot uitdrukking wordt gebracht, heeft het inductieprobleem betrekking op de vraag hoe algemene wetten of theorieën gerechtvaardigd kunnen worden op basis van een eindig aantal waarnemingen. Dit probleem, het ontwikkelen van een inductieve logika, heeft binnen het logisch-empirisme sinds de jaren dertig een centrale plaats ingenomen. Het heeft niets te maken met de vraag of theorieën 'uit de feiten oprijzen' dan wel achter het bureau bedacht worden, de wijze waarop ze tot stand komen dus, maar heeft uitsluitend betrekking op de vraag hoe algemene wetten of theorieën bewezen of gerechtvaardigd kunnen worden.

Zijdervelds karakterisering van de methodologische opvattingen van Glaser en Strauss als inductivistisch is dus tamelijk onnauwkeurig. Deze term zou slechts van toepassing zijn wanneer Glaser en Strauss zouden volhouden dat algemene sociologische theorieën op basis van een eindig aantal waarnemingen geverifieerd kunnen worden. De voornaamste doelstelling van Glaser en Strauss lijkt mij juist het opheffen van de strikte scheiding tussen theorieën enerzijds en feiten anderzijds. Aangezien dit onderscheid aan het inductieprobleem ten grondslag ligt, is het gebruik van de term inductie in relatie tot de opvattingen van Glaser en Strauss volstrekt niet op zijn plaats.

Eenzelfde oppervlakkigheid permitteert Zijderveld zich met betrekking tot het begrip deductie. Zijn bespreking van de ideeën van Karl Popper, met wiens naam het begrip deductie in methodologisch verband doorgaans verbonden wordt, begint men de volgende zinsnede: "Karl Popper is altijd een onvermoeibaar bestrijder geweest van de inductieve methodologie en heeft steeds volgehouden dat het wetenschapsproces begint bij het formuleren van hypothesen". (182) Daarmee suggereert Zijderveld (a) dat het aanhangen van een inductieve methodologie hetzelfde is als het bestrijden van de stelling dat het wetenschapsproces begint bij het formuleren van hypothesen; (b) dat Poppers kritiek op de inductieve methodologie gericht is tegen de stelling dat het wetenschapsproces begint bij het verzamelen van feiten. Beide suggesties zijn volstrekt bezijden de waarheid. Wanneer Zijderveld de moeite had genomen Poppers hoofdwerk The logic of scientific discovery te raadple-

gen, zou hij ontdekt hebben dat Poppers kritiek op de inductieve methodologie niet betrekking heeft op de vraag of het wetenschapsproces begint bij het verzamelen van feiten dan wel bij het formuleren van hypothesen, maar uitsluitend en alleen op de logische onmogelijkheid van een eindig aantal waarnemingsuitspraken op te stijgen naar algemene uitspraken. Op grond van deze onmogelijkheid konkludeert Popper dan dat wetenschappelijke theorieën nooit door de feiten bewezen kunnen worden, maar alleen weerlegd, gefalsificeerd kunnen worden. Popper noemt zijn methodologie deduktief, omdat de deduktieve logika in deze methodologie als 'organon van kritiek' funktioneert. De 'negatieve waarheidswaarde' van een singuliere uitspraak impliceert namelijk de onwaarheid van de algemene uitspraak, waaruit de singuliere uitspraak in kwestie deduktief afgeleid kan worden. Voor het falsificeren van een theorie of hypothese is dus slechts één geaksepteerde waarnemingsuitspraak nodig. Poppers stelling dat het wetenschapsproces begint bij het opstellen van hypothesen is dus een uitvloeisel van zijn verwerping van de inductieve methode, niet de inhoud van deze verwerping zelf. Hij staat een deduktieve methodologie voor omdat hij een inductieve methodologie logisch onmogelijk acht. Wanneer Zijderveld dus de deduktieve methode gelijkstelt aan het benadrukken van het spekulatieve denken en de inductieve methode aan de stelling dat het wetenschapsproces begint bij het verzamelen van feiten of de stelling dat theorieën uit de feiten 'oprijzen', heeft hij simpelweg zijn huiswerk niet goed gedaan.

Dergelijke onnauwkeurigheden kan men natuurlijk gemakkelijk vergeven, wanneer ze voorkomen in een betoog dat als geheel interessant en relevant is. Ze moeten echter niet te vaak voorkomen. Enige pagina's verder stelt Zijderveld dat empirische falsifikaties van hypothesen niet zondermeer over het lot van die hypothesen kunnen beslissen, omdat getwijfeld kan worden aan de 'objektiviteit' van empirisch onderzoek. "Zoals o.a. Cicourel heeft aangetoond is ook het meest geoperationaliseerde kwantitatieve onderzoek alleen al door de taal gebonden aan de zinstrukturen van de westerse cultuur". (183) In sociologische hypothesen wordt volgens Zijderveld primair gefalsificeerd wat niet strookt met de intersubjectief ervaren werkelijkheid, de alledaagse leefwereld. Met veel aplomb komt Zijderveld dan tot de volgende konklusie: "Daarmee valt Poppers falsifikatie als principium differentiae tussen wetenschappelijke en voor-wetenschappelijke uitspraken weg. Het verschil tussen wetenschappelijke en magisch-religieuze uitspraken is gelegen in historisch en cultureel bepaalde regels die traditioneel worden aangehouden - en dus niet in de inhoud van de uitspraken. Wat de inhoud betreft zijn zowel wetenschappelijke als voor-wetenschappelijke theorieën pogingen de werkelijkheid te interpreteren". (184) Deze ali-

nea heb ik tweemaal gelezen voordat ik geloofde dat er stond wat er stond. Wát er staat valt misschien aan de hand van de volgende analogie duidelijk te maken: "Het verschil tussen de muziek van Mozart en die van Schönberg is gelegen in historisch en cultureel bepaalde smaakoordelen die traditioneel worden aangehouden - en dus niet in de inhoud van de muziek. Wat de inhoud betreft is zowel de muziek van Mozart als die van Schönberg een poging muziek te maken". Natuurlijk zal niemand willen bestrijden dat zowel wetenschappelijke als voor-wetenschappelijke theorieën pogingen zijn de werkelijkheid te interpreteren. Het lijkt me echter tamelijk onzinnig vol te willen houden dat het verschil tussen wetenschappelijke en magisch-religieuze uitspraken slechts berust op het feit dat wij andere, cultureel bepaalde, regels hanteren voor het beoordelen van geldigheid en relevantie, maar met de inhoud van die uitspraken niets te maken heeft. Het lijkt wel alsof hiermee twee eeuwen van wetenschappelijk-technologische ontwikkeling gereduceerd wordt tot een verandering in "historisch en cultureel bepaalde regels", terwijl Zijderveld toch, wanneer hij onvoorzichtig de straat oversteekt, niet met een veranderde regel, maar wel met een keihard resultaat van wetenschappelijke en technologische ontwikkeling in aanraking kan komen. Dit is natuurlijk een onvriendelijke interpretatie van Zijdervelds woorden, want het is duidelijk dat hij, wanneer hij 'wetenschap' schrijft sociale wetenschap bedoelt. Een dergelijke onnauwkeurigheid is echter hoogst denkkelijk in een betoog waarin geprobeerd wordt een methodologie te weerleggen die in eerste instantie op de natuurwetenschappen betrekking heeft. Poppers ideeën komen er bij Zijderveld überhaupt bekaaid af. Niet alleen geeft hij Poppers bezwaren tegen de inductieve methode onnauwkeurig weer en meent hij Poppers falsifikatieprincipe als geheel te kunnen verwerpen op grond van argumenten die slechts voor de sociale wetenschappen van kracht zijn, maar ook verwijt hij Popper het verdedigen van een naief positivistische positie, door Zijderveld omschreven als "het geloof dat feiten objectief, als het ware onafhankelijk van het waarnemende en ervarende subjezt bestaan en wetenschappelijk-objectief geanalyseerd kunnen worden". (205) Het verwijt dat Popper een naief positivist zou zijn baseert Zijderveld ondermeer op het volgende citaat: "Nature very often resists quite succesfully (sic! A.Z.), forcing us to discard our laws as refuted; but if we live we may try again". (207) Nu wil het geval dat Popper al in 1934 scherpe kritiek heeft uitgeoefend op de naief positivistische positie die oorspronkelijk binnen de Winer Kreis werd aangehangen en als een van de eerste twintigste eeuwse wetenschapsfilosofen de zogenaamde objectiviteit van de empirische basis aan systematische kritiek heeft onderworpen: "Moreover we debar ourselves from granting any favoured status to statements which describe our experiences, such as those

statements which describe our perceptions ... there can be no ultimate statements in science." (Popper, 1959, p. 47). Iedereen die een beetje is ingevoerd in de Popperiaanse wetenschapsleer weet dan ook dat de uitspraak "Nature very often resists quite successfully" geenszins een naief positivistische positie impliceert. Het betreft hier een Popperiaanse 'manner of speech', een elliptische uitdrukking van de stelling dat wetenschappelijke theorieën regelmatig door geaksepteerde basiszinnen gefalsificeerd worden. Aan gezien Popper een realistische positie vertegenwoordigt, is hij van mening dat waarnemingsuitspraken die door de wetenschappelijke gemeenschap als geldig geaksepteerd zijn, een bepaalde stand van zaken in de natuur weergeven, voorzover onze kennis van de natuur op dat moment strekt. Het is dus zeer wel mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat deze stand van zaken door nieuwe theorieën op adequatere wijze weergegeven kan worden. Als Popper het dus over 'de natuur' heeft, bedoelt hij daarmee de voorlopige kennis van de natuur die onze feilbare theorieën ons op een bepaald moment verschaffen. Met naief-positivisme heeft dat niets te maken. Ik ben het met Zijderfeld eens dat aan Poppers wetenschapsopvatting een groot aantal bezwaren kleven, maar ik vind wel dat kritiek op Popper gebaseerd moet zijn op een zorgvuldige weergave van zijn positie, niet op een uit zijn verband gerukte passage waarvan de portee de kritikus blijkbaar ontgaan is.

Eenzelfde oppervlakkigheid komt m.i. naar voren in de volgende passage: "Men kan met Thomas S. Kuhn terecht stellen dat 'normale wetenschap' niet meer is dan het oplossen van puzzles die door een paradigma dat in een bepaalde periode vigeert worden opgegeven ... Toch dient men te bedenken dat het vooral simpele nieuwsgierigheid is die zich niet langer met de traditionele puzzles en de 'textbookknowledge' van het paradigma tevreden kan stellen en die zal zoeken naar het doorbreken van het paradigma ... Niet Poppers falsifikatie vis-a-vis verifikatie maar juist deze openheid voor nieuwsgierigheid is naar mijn mening een belangrijk principium differentiae tussen wetenschappelijk denken enerzijds en voor-wetenschappelijk of niet-wetenschappelijk (dogmatisch of mythologisch) denken anderzijds. Het dogmatisch denken is uit op het instandhouden van traditionele paradigma's, het wetenschappelijk denken richt zich daarentegen op het vernieuwen en zo nodig omverwerpen van paradigma's". (186, 187, mijn onderstreping, H.K.) Het wordt zo langzamerhand eentonig, maar ik weet weer niet wat ik met zo'n passage moet beginnen. Wanneer Zijderfeld eerst poneert dat men met Thomas S. Kuhn terecht kan stellen dat 'normale wetenschap' niet meer is dan het oplossen van puzzles die door een paradigma worden opgegeven, en daar dan

op laat volgen dat het wetenschappelijk denken zich richt op het vernieuwen en zonodig omverwerpen van paradigma's, is dat in mijn ogen een flagrante tegenstrijdigheid. Bij Kuhn bestaat deze tegenstrijdigheid niet, omdat het wetenschapsproces volgens Kuhn gekarakteriseerd kan worden als de afwisseling van perioden van normale wetenschap en revolutieperioden, waarin paradigma's verworpen worden. Zijderveld echter onderschrijft eerst de ene helft van Kuhns positie en kritiseert Kuhn vervolgens met behulp van de andere helft van die positie. Hij laat overigens na te vermelden dat er een beroemde discussie tussen Popper en Kuhn bestaat, waarin Popper gelijksoortige kritiek op Kuhns positie formuleert, zonder echter in de tegenstrijdigheid te vervallen die Zijderveld zich hier permitteert. (1)

II.2 Waardenvrijheid

Van meer principiële aard is mijn kritiek op Zijdervelds "ivoren-toren-mentaliteit". (196) Deze komt m.i. het duidelijkst naar voren bij zijn verdediging van het waarde-vrijheidspostulaat van Max Weber. Zoals bekend stelt Weber dat de sociale wetenschappen weliswaar op vele punten met waarden te maken hebben, maar desalniettemin nooit het bewijs kunnen leveren van de geldigheid van waarden, en vooral ook niet moeten pretenderen dat te kunnen. In Zijdervelds woorden: "Of de ene waarde beter is dan de andere, of het waard is de ene waarde ten koste van de andere met lijf en goed te verdedigen, of de ene waarde existentieel relevanter is dan de andere ... dat zijn vragen waarop de socioloog geen wetenschappelijk gefundeerd antwoord kan geven". (193) Het is niet mijn bedoeling hier een poging te doen Webers waarde-vrijheidspostulaat te 'weerleggen'. Ik wil slechts een aantal vraagtekens zetten achter Zijdervelds behandeling van de hele problematiek.

Verdedigers van Webers positie gaan er meestal van uit dat degenen die het waarde-vrijheidspostulaat verwerpen, daarmee tegelijkertijd van mening zijn dat het wél mogelijk is waarden wetenschappelijk te bewijzen. Dat is echter beslist niet noodzakelijk. Men kan zeer wel de stelling verdedigen dat de scheiding tussen feiten en waarden niet houdbaar is, zonder daarmee te impliceren dat waarden wetenschappelijk bewezen kunnen worden. Dit kan misschien het beste toege-licht worden aan de hand van een citaat van Weber zelf: "Das Schicksal einer Kulturepoche die vom Baum der Erkenntnis gegessen hat, ist es, wissen zu müssen, dass wir den Sinn des Weltgeschehens nicht aus dem noch so sehr vervollkommenen Ergebnis seiner Surchforschung ablesen können, sondern ihn selbst zu schaffen imstande sein müssen". (Max Weber, 1968, p. 154) Weber heeft natuurlijk volkomen gelijk wanneer hij stelt dat de zin van het wereldgebeuren niet uit

de resultaten van wetenschappelijk onderzoek afgelezen kan worden. Iets heel anders is echter dat de sociale wetenschappen de zin van het wereldgebeuren mee bepalen. Niet zozeer in die zin dat maatschappelijke subjekten op grond van informatie door de sociale wetenschappen verstrekt efficiënter of rationeler kunnen handelen en zodoende een andere zin van het wereldgebeuren tot stand zullen brengen dan wanneer ze die informatie niet zouden hebben. Als wel in die zin dat sociaal-wetenschappelijke theorieën en sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf zingevingen belichamen. Hiermee is een fundamentele vraag aangesneden: bestaat er zoiets als een objectieve sociale werkelijkheid waarover sociologen informatie kunnen verzamelen en waarbinnen zij regelmatigheden kunnen ontdekken, of belichamen sociologische theorieën en sociologisch onderzoek specifieke zingevingen van het menselijk bestaan, in een bepaalde historische verschijningsvorm, temidden van een eindeloze zee van andere potentiële en actuele zingevingen, zowel van henzelf als van andere maatschappelijke subjekten? Konkreter geformuleerd: is een socioloog die onderzoek verricht in een ziekenhuis en bepaalde hypothesen opstelt over de organisatiestructuur van dat ziekenhuis, bezig met het verzamelen van objectieve informatie op grond waarvan zijn hypothesen empirisch getoetst kunnen worden; of ist het zo dat 'het ziekenhuis' en 'de organisatiestructuur van het ziekenhuis' niet zozeer objectieve entiteiten zijn, alswel opgevat moeten worden als een uiterst kompleks geheel van handelingen, gedragsregels en zingevingen van een aantal maatschappelijke subjekten gekoncentreerd in en rond een bepaald gebouw, een geheel waaraan de socioloog dan een specifieke zingeving toevoegt?

Men kan met Weber stellen dat de zin van dit kleine stukje wereldgebeuren niet uit het onderzoeksverslag van onze socioloog af te lezen zou zijn. Het is echter evenmin zo dat dit onderzoeksverslag een registratie vormt van een feitelijke toedracht of stand van zaken. In een toegespitste formulering: een socioloog die de organisatiestructuur van een ziekenhuis beschrijft, vervaardigt niet een begripsmatige kopie van iets dat er al is, maar brengt in zijn beschrijving de organisatiestructuur die hij meent aan te treffen pas tot stand. Een Weberiaan zou hier misschien tegen in willen brengen dat deze formulering slechts de 'Wertbezogenheit' van sociologisch onderzoek tot uitdrukking brengt. Webers 'Wertbezogenheit' echter heeft betrekking op het noodzakelijkerwijs waardegebonden standpunt van waaruit men 'de werkelijkheid' onderzoekt en beschrijft. Deze werkelijkheid zelf is bij Weber objectief gegeven, als 'iets' dat vanuit een groot aantal verschillende standpunten bekeken kan worden. Daartegenover probeer ik juist tot uitdrukking te brengen dat deze standpunten de werkelijkheid pas als zodanig produceren.

Het merkwaardige is nu dat Zijderveld zowel Webers waarde-vrijheidspostulaat verdedigt, als een standpunt inneemt dat dicht in de buurt komt van datgene wat ik zoëven betoogd heb. Op pagina 183 stelt Zijderveld namelijk dat o.a. door Cicourel is aangetoond dat ook het meest geoperationali-seerde onderzoek alleen al door de taal gebonden is aan de zinstrukturen van onze westerse cultuur, waarop hij dande volgende gedenkwaardige woorden laat volgen: "M.a.w. dit onderzoek zèlf realiseert in zekere zin waarden die in de hypothesen tot uitdrukking komen". Een betere formulering van het probleem is moeilijk te vinden. Het blijft echter wel merkwaardig dat Zijderveld een aantal pagina's verder de volgende volzin uit zijn pen kan laten vloeien: "De socioloog wordt in zijn wetenschappelijke activiteit niet gedreven door praktische, vaak politieke belangen en door belangstelling in praktische, vaak politieke relevantie van bepaalde waarden, doch hij wordt primair gedreven door theoretische, uitsluitend wetenschappelijke belangen en door theoretische, uitsluitend wetenschappelijke belangstelling in theoretische, uitsluitend wetenschappelijke relevantie van bepaalde waarden en door die waarden bepaalde handelingen". (192) Ik krijg hier wel het gevoel dat Zijderveld met de ene hand terugneemt wat hij met de andere hand gegeven heeft. Het is m.i. het een of het ander. Ofwel je stelt dat sociologen slechts op theoretische en wetenschappelijke wijze met waarden te maken hebben, òf je stelt dat sociologisch onderzoek zèlf bepaalde waarden realiseert, ander geformuleerd, dat sociologisch onderzoek altijd een bepaalde zingeving belichaamt. Nú krijg ik de indruk dat Zijderveld Cicourel gelezen en zeer goed begrepen heeft, dat hij het zelfs met hem eens is, maar dat hij dat tien pagina's verder weer vergeten is.

In dezelfde paragraaf (7.3) neemt Zijderveld stelling tegen de critici van Webers waarde-vrijheidspostulaat op een manier die mij, opnieuw, dwars tegen de haren instrijkt. Men zie: "Het is interessant dat de oppositie tegen deze (doorgaans gebrekkig begrepen) positie van Weber niet zelden gelegiti-meerd werd als een verzet tegen een zogeheten manipulatore technologen-sociologie ... De oppositie tegen Webers positie echter voert eveneens tot een manipulatore sociologie omdat hier de grenzen van de wetenschap niet worden onderkend. Men zou kunnen zeggen dat een overtrokken geloof in het wetenschappelijk voorspellen en beheersen van menselijk gedrag, gebaseerd op waardevrijheid, ingeruild wordt voor een even overtrokken geloof in het wetenschappelijk legitimeren van politieke stellingnamen. D.w.z. een scientisme van positivistische technologen wordt ingeruild voor een scientisme van politieke ideologen ... Terzijde zij nog vermeld dat deze twee posities ook beide gelijkelijk aandringen op het maatschappelijk nut van de sociologie en het wetenschap-

pelijk vorsen uit nieuwsgierigheid en als spel afwijzen als zijnde het gevolg van een ouderwetse en/of ivoren-toren-mentaliteit". (193, mijn onderstreping, H.K.)

Ik ben het met Zijderveld eens dat de oppositie tegen Webers positie soms ongenueanceerd is, in die zin dat niet beseft wordt welke enorme problemen opdoemen wanneer men meent dat het waardevrijheidspostulaat niet gehandhaafd kan worden. Dat is echter iets heel anders dan te beweren dat "de oppositie tegen Webers positie eveneens tot een manipulatorische sociologie voert". Aangezien de bekendste oppositie tegen Webers positie, die de laatste jaren gevoerd is, afkomstig is van de Frankfurter Schule, neem ik aan dat Zijderveld hier o.a. de opvattingen van Jürgen Habermas op het oog heeft, zoals die bv. geformuleerd zijn in diens bekende discussie met Hans Albert. In deze discussie oefent Habermas inderdaad scherpe kritiek uit op het "Dualismus von Tatsachen und Entscheidungen", dat door het waardevrijheidspostulaat geïmpliceerd wordt. De bewering dat Habermas een "overtrokken geloof in het wetenschappelijk legitimeren van politieke stellingnamen" zou hebben is echter volkomen onzinnig. Habermas verdedigt de stelling dat de notie van wetenschappelijke objectiviteit die noodzakelijkerwijs met het waardevrijheidspostulaat verbonden is tot "einer Reduktion zulässiger Erkenntnis auf strikte Erfahrungswissenschaften" leidt, "und damit zu einer Eliminierung von Fragen der Lebenspraxis aus dem Horizont der Wissenschaften überhaupt". (Adorno u.a., 1969, p. 171) M.a.w. Habermas poneert niet dat 'Fragen der Lebenspraxis' zonder meer wetenschappelijk beantwoord kunnen worden, zoals Zijderveld impliceert, maar wijst op het probleem dat dergelijke vragen binnen de positieve wetenschappen niet gethematiseerd kunnen worden, omdat ze methodisch weggereduceerd zijn. Het is dit "positivistisch halbierten Rationalismus" waartegen Habermas, en anderen zich verzetten. Het gaat er om dat de positieve sociale wetenschappen zich aktief verhouden ten opzichte van de "Fragen der Lebenspraxis", zoals ook Zijderveld zeer scherp ziet wanneer hij stelt dat sociologisch onderzoek zelf waarden realiseert; het feit dat ze dat doen kan echter binnen de positieve wetenschappen niet gereflekteerd worden, omdat ze immers waardevrij zijn, zoals Zijderveld ons met klem verzekert. Habermas doet dus niet meer dan het poneren van een probleem, waar voor ook hij geen pasklare oplossing bij de hand heeft. Gelukkig heeft Zijderveld die wel bij de hand: we kunnen het 'wetenschappelijk vorsen' gewoon als spel beschouwen en als ontplooiing van de nieuwsgierigheid, waarmee natuurlijk alle problemen rond maatschappelijke relevantie, emancipatie en manipulatie uit de wereld zijn. Sociologen hoeven eigenlijk helemaal niet serieus genomen te worden en wat ze presteren al helemaal niet. Ze spelen gewoon een spel dat ze zelf leuk vinden, doen een beetje

onderzoek uit nieuwgierigheid en bedenken achter hun bureau wat theorieën. Waartoe dient al die opwinding eigenlijk?

Op het gevaar af door Zijderveld als een politiek ideoloog beschouwd te worden wil ik toch volhouden dat er wel degelijk aanleiding is tot enige opwinding. Het 'wetenschappelijk vorsen' dat in de sociale wetenschappen bedreven wordt kan dáárom niet als een spel, of als ontplooiing van nieuwsgierigheid beschouwd worden, omdat sociale wetenschappers, terecht of ten onrechte, betrokken worden bij de oplossing van praktische problemen. De manier waarop zij deze problemen benaderen, in organisaties, als marktonderzoekers, als adviseurs bij beleidsbepalende instanties, als onderwijskrachten, heeft aanzienlijke maatschappelijke konsekventies. Binnen de verwetenschappelijkte samenleving, waarin 'techniek en wetenschap tot ideologie' geworden zijn, is sociale wetenschap bedrijven synoniem geworden aan een specifieke vorm van machtsuitoefening. Men kan deze macht natuurlijk dramatiseren of trivialiseren, maar men kan moeilijk ontkennen dat het 'sociaal-wetenschappelijk spel' met een inzet gespeeld wordt. En de pot is zo groot dat enige opwinding wel degelijk op zijn plaats is.

II.3. Weber en Schutz

De poging die Zijderveld onderneemt een oplossing te bieden voor de methodologische problemen binnen de moderne sociologie met behulp van de wetenschapsleer van Max Weber en de fenomenologische methodologie van Alfred Schutz kan m.i. niet erg geslaagd genoemd worden. Dat komt vooral doordat Zijderveld bepaalde ideeën van Weber en Schutz kritiekloos overneemt en nalaat in te gaan op de problemen die daaraan kleven.

Volgens Zijderveld dienen sociologen, voor het begrijpen van de sociale werkelijkheid van zinvol interakterende individuen, strikt analytische rationele typen te konstrueren, die "als in een denkexperiment aangeven hoe mensen zouden handelen indien zij strikt rationeel en logisch zouden handelen, zuiver redenerend en akterend in termen van duidelijk doeleinden en adequate middelen ... door deze pure analytische typen te vergelijken met de historische werkelijkheid van rationeel-irrationeel handelende mensen, door deze ideale typen als het ware met de ervaringswerkelijkheid van alledag te konfronteren, beginnen deze typen als zeef, als raster te funderen: wat in de werkelijkheid rationeel en logisch is 'valt in' de rationele en logische typen (daar 'kloppen' de typen); maar wat veel belangrijker is: wat irrationeel is en tot de subjektieve en veelal unieke zinervaring van de desbetreffende individuen behoort, springt naar voren en wordt in zijn 'afwijken' van de rationele typen, rationeel begrijpelijk (Verstehen)." (208) Tegen deze voorstelling van zaken heb ik drie bezwaren: a) in de eerste plaats is Zijdervelds weergave van Weber's op-

vattingen met betrekking tot de konstruktie van ideaaltypen m.i. onvolledig. b) In de tweede plaats is het konstrueren van rationele ideaaltypen (d.w.z., ideaaltypen, "die als in een denkexperiment aangeven", etc.) m.i. veel minder belangrijk bij het begrijpen van menselijk gedrag, dan Zijderveld het doet voorkomen. c) In de derde plaats impliceer Zijdervelds voorstel om menselijk gedrag te begrijpen met behulp van strikt analytische rationele ideaaltypen een verlooche-ning van de geschiedenis van de sociologie.

ad a) In Webers oeuvre komen, naast een aantal verspreide opmerkingen, twee passages voor, waarin Weber uitgebreid ingaat op de konstruktie van ideaaltypen. De eerste passage neemt de laatste twintig pagina's in beslag van het beroemde opstel "Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", dat uit 1904 dateert. De tweede passage beslaag de eerste elf pagina's van het al even bekende essay "Ueber einige Kategorieën der verstehende Soziologie", dat in 1913 verschenen is. (Een samenvatting van deze passage is te vinden in paragraaf 1.I.3. van "Wirtschaft und Gesellschaft"). Zijderveld's weergave van Webers positie is duidelijk gebaseerd op het opstel uit 1913 en de samenvatting daarvan in "Wirtschaft und Gesellschaft". Daarin benadrukt Weber inderdaad dat voor de verstehende sociologie "das Zweckrationale als Idealtypus (dient), gerade um die Tragweite des Zweckirrationale abschätzen zu können". (G.A.z.W., p. 430). In datzelfde opstel echter brengt Weber nuanceringen aan, die in Zijdervelds weergave onder tafel verdwijnen. Zo waarschuwt hij: "... für die allgemeinen Begriffe der Soziologie jedenfalls ist, logisch betrachtet, die Verwendung des 'Richtigkeitstypus' prinzipiell nur ein Fall der Bildung von Idealtypen, wenn auch oft ein höchst wichtiger Fall" (p. 438). Daarmee blijft Weber zichzelf volledig trouw, want in 1904 omschreef hij ideaaltypen als volgt: "(een ideaaltype) ist ein Gedankenbild, welches nicht die historische Wirklichkeit oder gar die 'eigentliche' Wirklichkeit ist, welches noch viel weniger dazu da ist, als ein Schema zu dienen, in welches die Wirklichkeit als Exemplar eingeordnet werden sollte, sondern welches die Bedeutung eines rein idealen Grenzbegriffes hat, an welchem die Wirklichkeit zur Verdeutlichung bestimmter bedeutsamer Bestandteil ihres empirischen Gehaltes gemessen, mit dem sie verglichen wird ... die diskursive Natur unseres Erkennens: der Umstand dass wir die Wirklichkeit nur durch eine Kette von Vorstellungsveränderungen hindurch erfassen, postuliert eine solche Begriffsstenographie" (G.A.z.W., p. 194/195, mijn onderstreping H.K.). Ideaaltypen zijn dus be-slist niet altijd rationele ideaaltypen, zoals men op grond van Zijdervelds weergave zou denken. Integendeel, ideaaltypische be-gripsvorming is "eine Form der Begriffsbildung welche den Wis-senschaften von den menschlichen Kultur eigentümlich, und in gewissen Umfang unentbehrlich ist" (G.A.z.W., p. 190). Zodra sociale wetenschappers boven het niveau van de zuivere klassi-fikatie uitstijgen, maken ze noodzakelijkerwijs gebruik van ideaaltypen.

ad b) Een dergelijke "brede" opvatting van ideaaltypen is m.i. adequater dan de toespitsing op rationele ideaaltypen die men in Webers latere werk aantreft en die door Zijderveld tot in het extreme doorgevoerd wordt. Daarvoor kunnen de volgende argumenten aangevoerd worden. In de eerste plaats doet zich het merkwaardige feit voor dat Weber zelf nauwelijks met rationele ideaaltypen gewerkt heeft. Zijn beroemdste konstrukties, zoals "die protestantische Ethik", "der Geist des Kapitalismus", "Rationale traditionale und charismatische Herrschaft", "die Entzauberung der Welt", hebben weinig te maken met rationele ideaaltypen, die "als in een denkexperiment aangeven hoe mensen zouden handelen indien zij strikt rationeel en logisch zouden handelen, zuiver redenerend en akterend in termen van duidelijke doeleinden en adequate middelen". Dit feit, dat Zijderveld natuurlijk ook bekend is, had hem misschien huiverig kunnen maken voor het klakkeloos overnemen van Webers idee dat het "Zweckrationale als Idealtypus" voor de verstehende sociologie het meest geëigend is. Weber voert hiervoor twee gronden aan. In de eerste plaats bezit volgens Weber "die zweckrationale Deutung" van menselijk handelen "das Höchstmass an 'Evidenz'." In de tweede plaats "bedarf jede Erklärung von 'irrationalen' Vorgängen ... vor allen Dingen der Feststellung; wie denn im rationalen idealtypischen Grenzfall absoluter Zweck- und Richtigkeitsrationalität gehandelt worden wäre. Den erst, wenn dies feststeht, kann, wie die einfachste Erwägung lehrt, die kausale Zurechnung des Verlaufs sowohl zu objektiv wie zu subjektiv 'irrationalen' Komponenten überhaupt vollzogen werden ..." (G.A.z.W., p. 432).

Webers eerste argument is m.i. niet doorslaggevend. De specifieke begrijpelijkheid van doel-rationeel handelen vormt geenszins een rechtvaardiging voor de stelling dat sociologen menselijk handelen primair moeten begrijpen met behulp van rationele ideaaltypen. Deze specifieke begrijpelijkheid rechtvaardigt slechts de triviale konklusie dat sociologen bij het begrijpen van doel-rationeel handelen minder problemen zullen hebben dan bij het begrijpen van "irrationele" handelingen. De aanbeveling dat menselijk handelen primair begrepen moet worden met behulp van rationele ideaaltypen zou gebaseerd moeten zijn op een inhoudelijke theorie met betrekking tot de structuur van het menselijk handelen überhaupt. Slechts indien men aannemelijk zou kunnen maken dat doel-rationeel handelen als het menselijk handelen "par excellence" beschouwd kan worden, zou men eventueel aan het konstrueren van rationele ideaaltypen een centrale plaats kunnen toekennen (2). Dan nog blijft m.i. het probleem staan dat juist het waarom van de doeleinden en de middelen begrepen en verklaard moet worden. Een socioloog die zich b.v. met het verschijnsel actiegroepen bezighoudt, schiet m.i. ernstig tekort wanneer hij slechts laat zien dat bepaalde groepen mensen bepaalde doeleinden nastreven (het behouden van een bos, het voorkomen van sloopwerkzaamheden etc.) en daartoe bepaalde middelen, in casu het voeren van aktie, han-

teren). De vraag waarom juist deze mensen zich actief voor het bereiken van deze doeleinden inzetten en de vraag waarom zij daartoe het, historisch nieuwe, middel van de aktie hanteren, blijven dan volledig onbeantwoord.

Webers tweede argument voor het belang van het "Zweckrationale als Idealtypus" is m.i. eveneens onvoldoende. Bij het verklaren van een "irrationale Vorgang", b.v. een "Börgerpanik", moet volgens Weber eerst vastgesteld worden hoe de betrokkenen gehandeld zouden hebben, indien zij volledig doelrationeel te werk gegaan zouden zijn, omdat pas dan de rol bepaald kan worden die "irrationele componenten" gespeeld hebben. In Zijdervelds woorden: "waar het om het begrijpen van irrationaliteit en niet-rationaliteit gaat, zijn Webers Idealtypen juist belangrijk voor wat ze niet zeggen. Als in een opzettelijke vertekening geven de typen van Weber alleen de rationele elementen in de ervaringswerkelijkheid weer, waardoor juist de irrationele en niet-rationele elementen naar voren zullen springen indien deze typen met de ervaringswerkelijkheid gekonfronteerd worden." (209) Dit impliceert m.i. dat het konstrueren van rationele ideaaltypen voor het begrijpen van "irrationaleiteit en niet-rationaliteit" als een vorm van relatief triviale "Voorarbeit" beschouwd moet worden, omdat het eigenlijke werk pas begint indien de "irrationele en niet-rationele elementen" naar voren "gesprongen" zijn. De vraag waarom de betrokkenen in een bepaald geval irrationeel of niet-rationeel gehandeld hebben moet dan namelijk nog beantwoord worden. Met andere woorden, wanneer men met behulp van een rationeel ideaaltype "die Tragweite des Zweckirrationalen abgeschätzt (hat)", begint het eigenlijke werk pas.

ad c) Het eenvoudigste argument dat men tegen het centraal stellen van rationele ideaaltypen kan inbrengen, is natuurlijk dat het een radikale verloochening van de geschiedenis van de sociologie impliceert. Wanneer sociologen menselijk gedrag pas werkelijk begrijpelijk maken indien zij rationele ideaaltypen konstrueren, zijn we wel gedwongen om begrippen als anomie, Gemeinschaft en Gesellschaft, cultural lag, reference group, cognitieve dissonantie, figuratie, totale instituties en rolkonflikt om maar eens eengreep te doen, als niet adequaat want niet rationeel, in de ban te doen; iets wat Zijderveld zich in zijn enthousiasme misschien niet zo goed gerealiseerd heeft.

Een probleem waar Zijderveld eveneens nogal makkelijk overheen wandelt, in navolging van Weber overigens, is het naïef-empirisme dat, ironischer wijze, met het idee van het konstrueren van ideaal-typen verbonden is. Wanneer Weber en Zijderveld poneren dat ideaal-typen met de historische werkelijkheid vergeleken kunnen worden, impliceren zij dat er zo iets als een objektieve empirische basis bestaat, "de historische werkelijkheid", waarmee ideaaltypen gekonfronteerd kunnen worden. Daar kan men natuurlijk tegen inbrengen dat deze historische werkelijkheid nergens als een objekt aangetroffen kan worden. Wat

voor ons als historische werkelijkheid geldt is altijd door theorieën en begrippen bemiddeld, zodat het vergelijken van ideaaltypen met de historische werkelijkheid opgevat moet worden als het vergelijken van specifieke begripsmatige konstrukties met het komplexe geheel van ingeburgerde, en daarom niet meer als konstrukties ervaren, begripsmatige structuren dat wij aanduiden als "de historische werkelijkheid". Ideaal-typische konstrukties vormen m.i. toevoegingen aan het geheel van konstrukties dat wij op ieder willekeurig moment hanteren; zij worden dan ook als konstrukties met andere, reeds ingeburgerde, konstrukties vergeleken (3).

Ik ben het voor de verandering geheel met Zijderveld eens, wanneer hij Webers ideaaltypische methode kritiseert met behulp van de fenomenologische methodologie van Alfred Schutz. Het inzicht van Schutz, dat de sociologische begripsvorming gebaseerd is op, en een voorzetting vormt van de typifikaties uit de alledaagse leefwereld is m.i. van essentieel belang voor het begrijpen en hanteren van methodologische problemen in de moderne sociologie. Dat neemt echter niet weg dat ook met de positie van Schutz problemen verbonden zijn die nadere opheldering behoeven. Met name Schutz' "postulate of adequacy", dat door Zijderveld kritiekloos overgenomen wordt, moet m.i. herzien en geradikaliseerd worden. Schutz formuleert dit postulaat als volgt: "Each term in a scientific model of human action must be constructed in such a way that a human act performed within the life-world by an individual actor in the way indicated by the typical construct would be understandable for the actor himself as well for his fellow-men in terms of common sense interpretations of everyday life. Compliance with this postulate warrants consistency of the constructs of the social scientist with the constructs of common-sense experience of social reality". (Schutz 1973, 44; Zijderveld, 215).

Het begrip "understandable", dat in dit postulaat een centrale plaats inneemt, suggereert mijns inziens een neutraliteit die in werkelijkheid niet bestaat. Een traditioneel organisatiesocioloog bv. zal een heel ander beeld van de organisatiestructuur van een bepaalde fabriek schetsen dan een marxist die in dezelfde fabriek onderzoek verricht. Het is zeer wel mogelijk dat de begrippen die respektievelijk door de organisatiesocioloog en door de marxist gehanteerd worden, volledig consistent zijn "with the constructs of common-sense-experience", maar desalniettemin aanzienlijke inhoudelijke verschillen vertonen. Het probleem doet zich namelijk voor dat de "constructs of common-sense-experience" inhoudelijk gedifferentieerd zijn. De directeur en het top-kader van de fabriek in kwestie zullen zichzelf kunnen herkennen in een hiërarchisch gestructureerd organisatiemodel, d.w.z. de constructs van de organisatiesocioloog zullen consistent zijn met hun common-sense constructs; terwijl klasse-bewuste arbeiders een dergelijk model als ideologisch zullen afwijzen en zichzelf zullen herkennen in een mo-

del waarin begrippen als uitbuiting en vervreemding een belangrijke plaats innemen. Met andere woorden, Schutz suggereert ten onrechte dat er een neutrale conceptuele basis bestaat, waarmee sociologische constructs al dan niet consistent kunnen zijn. Mijns inziens wordt hiermee langs een achterdeur een nieuwe vorm van positivisme geïntroduceerd, die nu niet betrekking heeft op de empirische basis zoals in het logisch-empirisme, maar op de "constructs of common-sense experience of social reality".

Ik krijg de indruk dat Zijderveld dit probleem wel aangevoeld, maar niet konsekvent genoeg doordacht heeft. Op pagina 217 formuleert hij, naar aanleiding van de ideeën van Schutz en Berger en Luckmann, de volgende kritiek: "Wat naar mijn mening in deze fenomenologische benadering teveel ontbreekt, zijn de cultuurgeschiedenis en de kultuursociologie. Te algemeen wordt hier voortdurend gesproken over 'de' leefwereld en haar 'vanzelfsprekendheid'. Het maakt uiteraard veel verschil of men over de 'primitieve' leefwereld van een voorindustriële totemistische maatschappij spreekt dan wel over de 'moderne' leefwereld van een hoog-industriële pluralistische samenleving als de onze". Terecht kritiseert Zijderveld hier het ongedifferentieerd gebruik van het begrip "leefwereld". De differentiatie die hij aanbrengt heeft echter alleen betrekking op verschillende culturen en maatschappijvormen. Daarmee gaat hij m.i. niet ver genoeg, omdat ook binnen de "moderne leefwereld van een hoog-industriële pluralistische (!) samenleving als de onze" differentiaties aangebracht moeten worden, b.v. in termen van belangenstellingen.

III. De wetenschappelijke gemeenschap als vertegenwoordigend lichaam

Na al deze kritiek op Zijderveld dringt zich natuurlijk de vraag op hoe de methodologische problemen in de moderne sociologie dan wel te lijf gegaan moeten worden. Tot slot wil ik daar enkele schetsmatige opmerkingen aan wijden.

Een centraal probleem binnen de sociologische methodologie is m.i. de verhouding tussen de methodologie van de natuurwetenschappen en die van de sociale wetenschappen. Tot voor kort was ik van mening dat de sociale wetenschappen, en in het bijzonder de sociologie, niet om het voorbeeld van de natuurwetenschappen heen kunnen, zolang zij het predikaat "wetenschap" met recht willen voeren. Een groot deel van de methodologische problemen binnen de sociologie konden m.i. teruggevoerd worden op het feit dat sociologen decennia lang een wetenschapsopvatting omhelsd hebben, het logisch-positivisme of logisch-empirisme, ten aanzien van de natuurwetenschappen zelf niet adequaat was. De bezwaren die aan de logisch-empiristische wetenschapsopvatting kleefden werden m.i. ondervangen in de "methodologie van wetenschappelijke onderzoeksprogramma's" van Imre Lakatos. Ik hoopte dat deze methodologie, met enige wijzigingen, ook binnen de sociologie toegepast zou kunnen worden (4). Inmiddels ben ik van mening veranderd. Ik geloof momenteel dat het toetsen van theo-

rieën in de sociologie op essentieel andere wijze plaatsvindt dan in de natuurwetenschappen, zoals de hoop een aan de natuurwetenschappen ontleende methodologie op de sociologie te kunnen overplanten, ijdel is. Dit verschil valt te verduidelijken aan de hand van het probleem van de empirische basis.

Binnen de moderne "philosophy of science" wordt momenteel algemeen geaccepteerd dat empirische uitspraken theoretische gestructureerd zijn. Dat wil zeggen, wanneer in de natuurwetenschappen experimentele resultaten als geldig geaccepteerd worden, worden tegelijkertijd bepaalde theorieën aanvaard die in die experimenten voorondersteld worden. In het algemeen kan men stellen dat op ieder moment in de geschiedenis van de natuurwetenschappen een bepaalde hoeveelheid theorieën als onproblematische achtergrondkennis geaccepteerd wordt, op basis waarvan dan experimenten uitgevoerd kunnen worden. Deze achtergrondkennis is niet stabiel, maar bevindt zich in voortdurende verandering. Men zou de empirische basis in de natuurwetenschappen dus kunnen omschrijven als dat geheel van theorieën, waarin natuurwetenschappers zoveel vertrouwen hebben dat ze gebruikt worden als toetssteen voor nieuwe theorieën. Verandering van de empirische basis vindt plaats wanneer een gedeelte van de bestaande achtergrondkennis vervangen wordt door nieuwe theorieën, die op hun beurt als onproblematische achtergrondkennis gaan fungeren.

Voor sociologen echter liggen de zaken anders. Zoals o.a. door Schutz en Cicourel betoogd is, (zij het in andere termen) is het overgrote deel van de onproblematische achtergrondkennis die door sociologen gehanteerd wordt direct ontleend aan de common sense. Een van de standaardvragen die bij survey-onderzoek aan respondenten gesteld worden is b.v. de vraag of zij al dan niet getrouwd zijn, c.q. samenwonen. Wanneer we nu de vraag stellen welke achtergrondkennis voorondersteld wordt bij de sociologische waarnemingsuitspraak "respondent X is getrouwd", is in ieder geval duidelijk dat het hier om andere achtergrondkennis gaat dan bij de natuurwetenschappelijke waarnemingsuitspraak "element X is radioactief". Bij de uitspraak "respondent X is getrouwd" gaat het namelijk om achtergrondkennis die de socioloog deelt met andere maatschappelijke subjecten. D.w.z. de achtergrondkennis die sociologen hanteren is voor een groot deel "maatschappelijke achtergrondkennis". Het toetsen van sociologische theorieën vindt plaats tegen de achtergrond van een "stock of knowledge" die sociologen delen met andere maatschappelijke subjecten. Hier komt een principieel verschil tussen b.v. de theoretische fysika en de sociologie aan het licht. De verandering van de empirische basis in de theoretische fysika is een relatief autonoom proces, dat primair afhankelijk is van de opeenvolging van fysische theorieën. De verandering van de empirische basis in de sociologie echter is in hoge mate heteronoom, d.w.z. primair afhankelijk van maatschappelijke veranderingsprocessen, en slechts in geringe mate afhankelijk van verandering en vernieuwing van sociologische theorieën. Dit maat-

schappelijke karakter van de sociologische achtergrondkennis impliceert m.i. dat deze achtergrondkennis voor een belangrijk deel normatief gestructureerd is. Tussen het "kennis-hebben" van normen en gedragsregels en het onderschrijven daarvan bestaat namelijk in het dagelijks leven een vloeiende overgang. Wanneer een socioloog een respondent die samenwoont, onder de rubriek "getrouwd of samenwonend" klassificeert, hanteert hij een indelingskriterium dat veertig jaar geleden ondenkbaar geweest zou zijn. Samenwonen gold toen als "konkubinaar" en werd als iets essentieel anders dan de huwelijksstaat ervaren. Mijns inziens moet een dergelijke klassifikatie als het onderschrijven van een norm beschouwd worden; de norm namelijk dat een verbintenis tussen man en vrouw (of tussen twee mannen of twee vrouwen) als min of meer duurzaam en legitiem geaccepteerd kan worden, zonder dat er een huwelijksceremonie voltrokken is. Deze norm ontleent zijn geldigheid aan de intersubjektieve overeenstemming tussen maatschappelijke subjecten: huisbazen, ambtenaren van het C.B.H., burens, familieleden etc.. Volgens een Weberiaans model zouden sociologen geen deel hebben aan deze intersubjektieve overeenstemming. Zijns inziens worden normen door sociologen "als seinend, niet als gültig behandelt". Nu is het natuurlijk goed mogelijk dat een socioloog b.v. participerend onderzoek doet onder de aanhangers van een bepaalde religieuze doktrine, zonder daarbij deze doktrine zelf te onderschrijven. Een socioloog kan zich echter nooit volledig boven of naast alle normen en gedragsregels plaatsen, omdat hij dan niet meer in staat zou zijn maatschappelijk te functioneren; hij zou zijn oriëntatievermogen in de sociale leefwereld verliezen. Net zoals in de natuurwetenschappen bepaalde delen van de onproblematische achtergrondkennis in twijfel getrokken kunnen worden, maar niet alle achtergrondkennis tegelijkertijd, zo kunnen sociologen bepaalde delen van hun maatschappelijke achtergrondkennis "tussen haakjes zetten" en b.v. bepaalde normen "als seiend, niet als gültig" behandelen. Zij kunnen echter nooit ophouden maatschappelijk subject te zijn, en dat wil zeggen: bepaalde normen en gedragsregels als onproblematisch accepteren.

In tegenstelling tot de natuurlijke werkelijkheid, wordt de sociale werkelijkheid door denkende en handelende subjecten gekonstitueerd. Wat sociaal werkelijk is wordt bepaald door het denken en handelen van maatschappelijke subjecten. Dit betekent, in een toegespitsteformulering, dat subject en objekt van sociologische theorievorming en sociologisch onderzoek in laatste instantie samenvallen. In de sociologie ontbreekt een "autonome" empirische basis waaraan sociologische theorieën getoetst zouden kunnen worden. Daaruit kan de radikale konklusie getrokken worden dat de geldigheid van sociologische theorieën uiteindelijk slechts afgemeten kan worden aan de intersubjektieve overeenstemming van de maatschappelijke subjecten op wie deze theorieën betrekking hebben. Met andere woorden, het toetsen van sociologische theorieën is idealiter een dialogisch proces. Een dergelijke dialogische toetsing is in het geval van onderzoek met

behulp van participerende waarneming het eenvoudigst te realiseren: de socioloog kan in dat geval zijn onderzoeksresultaten simpelweg voorleggen aan degenen op wie ze betrekking hebben en een dialoog aangaan omtrent de juistheid van zijn bevindingen en de waarheid van zijn theorieën (5). In veel gevallen zal een dergelijke dialoog echter moeilijk te realiseren zijn en is het oordeel over de juistheid van onderzoeksresultaten en de waarheid van theorieën en hypothesen voorbehouden aan de wetenschappelijke gemeenschap van sociologen. Deze gemeenschap moet echter m.i. niet opgevat worden als een forum van deskundigen, zoals De Groot dat b.v. doet, maar moet principieel beschouwd worden als een vertegenwoordigend lichaam. D.w.z. wanneer sociologen een oordeel vellen over de geldigheid van theorieën en de juistheid van onderzoeksresultaten oordelen zij primair als maatschappelijke subjecten, op grond van maatschappelijke en dus normatief gestructureerde achtergrondkennis, die zij delen met andere maatschappelijke subjecten, en pas in de tweede plaats op basis van hun specifieke deskundigheid, die voornamelijk bestaat in de vertrouwdheid met een specifiek begrippenapparaat en een specifieke denktrant.

Deze radikalisering van het "postulate of adequacy" van Alfred Schutz houdt dus in, dat maatschappelijke subjecten zich niet zozeer moeten kunnen herkennen in de "second-order" constructs die sociologen ontwerpen, alswel principieel betrokken moeten worden in de beoordeling van de geldigheid of juistheid van deze constructs. Of de "constructs of the social scientist" consistent zijn met de "constructs of common sense experience" kan niet eenzijdig door de socioloog bepaald worden, maar uiteindelijk slechts in een dialogisch toetsingsproces, waarbij de maatschappelijke subjecten op wiens denken en handelen de constructs betrekking hebben actief betrokken zijn. Voorzoverre deze dialogische toetsing praktisch niet gerealiseerd kan worden, treden sociologen als maatschappelijke subjecten, op als representanten van andere maatschappelijke subjecten.

Deze voorstelling van zaken vertoont duidelijke utopische trekken. Slechts in zeldzame gevallen zullen sociologen in staat en bereid zijn in dialoog te treden met degenen op wie hun theorieën en onderzoek betrekking hebben. Daar komt nog bij dat belangtegenstellingen en daaruit voortspruitende tegenstrijdige interpretaties niet zo gemakkelijk in een dialoog overbrugd kunnen worden. Het zoëven geformuleerde "postulaat van de dialogische toetsing" belichaamt dus eerder een programma dan een methodologisch recept. Het gaat hier om hetzelfde programma dat m.i. aan de sociologische theorievorming ten grondslag ligt. Het centrale probleem van de sociologie is m.i. te begrijpen en te verklaren hoe uit de verknoping van het denken en handelen van afzonderlijke subjecten gebeurtenissen, structuren en processen voortspruiten die niet meer op het denken en handelen van afzonderlijke subjecten herleid kunnen worden. Het begrijpen en verklaren van het blinde karakter van maatschappelijke ontwikkelingen is echter niet alleen een theoretisch, maar ook een **praktisch**

probleem: het realiseren van een maatschappij waarin de relaties tussen individueel handelen en maatschappelijk gebeuren doorzichtig zijn, waarin de mensen hun eigen geschiedenis met wil en bewustzijn maken. Het postulaat van de dialogische toetsing sluit hier direkt bij aan. Het is gebaseerd op de overtuiging dat sociologische kennis maatschappelijke kennis is die normatief gestructureerd is, en uiteindelijk slechts getoetst kan worden aan de intersubjektieve overeenstemming van alle maatschappelijke subjecten. Wat sociaal werkelijk is kan niet getoetst worden aan een "autonome" empirische basis, maar uitsluitend aan maatschappelijke achtergrondkennis, die normatief gestructureerd is en waarover iedereen bevoegd is te oordelen. Dit postulaat is echter ook kontra-fakties omdat we in een maatschappij leven waarin de mogelijkheden voor het tot stand brengen van een "zwangsfreier Dialog" uiterst beperkt zijn. Juist sociologen kunnen proberen deze mogelijkheden zover mogelijk uit te breiden.

NOTEN

1. Vgl. I.Lakatos & A.Musgrave, "Criticism and the growth of Knowledge", Cambridge 1970, blz. 1-25 en 51-59
2. In "The Phenomenology of the Social World" geeft Alfred Schutz inderdaad een inhoudelijke rechtvaardiging voor het belang van "rational action types": "We must keep in mind the fact that sociology is concerned primarily with social interactions and that the latter involve reciprocal orientations in which the calculation of means and ends plays a large role".(p.240) Afgezien van het feit dat dit nauwelijks een theorie met betrekking tot de plaats van het rationele handelen in het dagelijks leven genoemd kan worden, blijft m.i. staan dat juist de context waarin doelrationeel handelen plaats vindt en de achtergrond van de nagestreefde doeleinden en de gehanteerde middelen pimaar voor verklaring in aanmerking komen.
3. Vgl. hiervoor verder paragraaf III.
4. Vgl. H.Kunneman, "Sociomethodologie", Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, eerste jaargang no.1 blz. 103 e.v.

5. Het idee van de dialogiese toetsing is vooral geïnspireerd door het werk van Jürgen Habermas. Vgl. b.v. "Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz", in: J. Habermas & N. Luhmann, "Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie", Suhrkamp 1971.

Ook in de fenomenologische literatuur vallen aanwijzingen in deze richting te vinden. Zo b.v. G. Winter: "However, the understanding of this regularity (d.w.z. "scientific schematization", H.K.) is ultimately verifiable only by exploration of the intention in which it is constituted". In: G. Winter, "Elements of a social ethic", Macmillan 1966; geciteerd door Phillipson in het artikel "Phenomenology and sociology", in: Philmore e.a. "New directions in sociological theory", Londen 1972, blz. 152

LITERATUUR

- ADORNO u.a. 1969 "Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie", Luchterhand
- CICOUREL.A. 1964 "Method and Measurement in sociology" Macmillan, New York
- HABERMAS, J. 1969 "Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik"
"Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus", in: Adorno u.a. "Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie", blz. 155-193 en 235-267
- 1971 "Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz", in: Habermas & Luhmann, "Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie", Suhrkamp, Frankfurt
- KUHN, T. 1962 "The Structure of Scientific Revolutions" University of Chicago Press
- 1970 "Logic of discovery or psychology of research", in: Lakatos & Musgrave, "Criticism and the growth of knowledge", Cambridge University Press, blz. 1-25
- KUNNEMAN, H. 1974 "Sociomethodologie", in: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, eerste jrg. no. 1, p. 103 e.v

POPPER, K.R.	1959	"The Logic of Scientific Discovery",
Hutchinson. Londen
	1970	"Normal Science and its Dangers", in:
Lakatos & Musgrave, "Criticism and the
Growth of Knowledge", Cambridge Univ. pr.
SCHUTZ, A.	1967	"The Phenomenology of the Social World"
Heinemann, Londen
	1973	"Common-sense and the scientific inter-
pretation of human action", in: "Col-
lected Papers", volume 1. Nijhoff, Den Haag
WEBER, M.	1968	"Gesammelte Aufsätze zur Wissenschafts-
lehre", derde druk, Mohr Tübingen
	1972	"Wirtschaft und Gesellschaft", vijfde druk,
Mohr Tübingen
ZYDERVELD, A.	1973	"De theorie van het symbolisch interactio-
nisme", Boom Meppel.